

OBČANSKÁ SPOLEČNOST. KONCEPT A JEHO HISTORIZACE

Rudolf Kučera

Civil Society: The Concept and Its Historicisation

This study is devoted to the ways the concept of civil society may be used in Czech historiography. It analyses the conceptualisation of the term in Czech historical research over the last forty years and makes reference to certain significant ambiguities associated with the term civil society. The use of the term civil society in Czech historiography is still oriented predominantly toward the German concepts of the 1980s and '90s – that is, toward an understanding of civil society as a certain form of society-wide organisation. The author argues against this conception and proposes that civil society should be grasped not as a certain form of social organisation, but rather as a specific pattern of conduct, or perhaps even as a specific social sector. In the context of current debates in the Anglo-Saxon and German-language spheres, he then presents several basic ways of defining civil society and sketches out possible fresh uses of the concept of civil society for historical analysis.

Rudolf Kučera (1980), působí na Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, r.kucera@email.cz

Česká historiografie moderních dějin používá koncept občanské společnosti jako jeden ze základních referenčních bodů již zhruba čtyřicet let. Průlomová úvaha Otto Urbana z roku 1968 si již patrně podrží primát v konceptualizaci tohoto termínu pro českou historickou vědu.¹ Do českého dějepisceví se tak zejména pod vlivem německých inspirací zapsal pojem, který mezi tím prokázal mimořádnou trvanlivost a který dodnes tvoří jeden z centrálních termínů nejen historiografie moderních dějin, ale po roce 1989 i celé české společnosti. Urban chápal občanskou společnost jako jeden ze základních instrumentů pro alternativní interpretaci

1 OTTO URBAN, *K problematice formování občanské společnosti*, ČSČH 16/1968, s. 872–881.

českého národního hnutí, jako jakési „tertium comparationis“, tedy společnou rovinu, na které je možné zařadit fenomén středoevropských národně-emancipačních procesů do celoevropského kontextu. Vznik občanské společnosti je tak i dnes, v souladu s teoretickými premisami navrženými rovněž zejména Otto Urbanem, chápán jako významná komponenta národních hnutí. Ta měla podle této argumentační linie sledovat občanskou společnost jako model jistého celospolečenského uspořádání nahrazujícího společnost stavovskou.²

Teoretická reflexe občanské společnosti v české historiografii tak v současnosti v zásadě přebírá všechny výhody, ale i nevýhody, které s sebou konceptualizace takto chápaného pojmu občanská společnost nese. Pojem je stále používán převážně jako ekvivalent německého pojmu „bürgerliche Gesellschaft“,³ jenž byl kultivován německou historiografií během 80. a 90. let 20. století. Principiálně se přitom jednalo o označení pro určitý systém celospolečenského uspořádání, které stálo převážně na hodnotách a vzorcích chování specifické společenské vrstvy (Bürgertum).⁴ Používání českého výrazu občanská společnost právě ve smyslu německého pojmu „bürgerliche Gesellschaft“, tedy jako nástroje pro popis určitého konceptu uspořádání společnosti nebo pro postizení procesů, které k takovému ideálnímu uspořádání měly směřovat, je však v současnosti již spojeno se značnými riziky. Za posledních čtyřicet let došlo totiž v chápání pojmu občanská společnost nejen v českém prostředí k razantním změnám.

Pakliže české slovo „občan“ je většinou chápáno jako pojem odkazující principiálně například na státní příslušnost nebo na jistý soubor právně definovaných rovných práv a povinností, podobně jako německy výraz „Bürger“, pojem občanská společnost dnes takovou komponentu vůbec neobsahuje. Výraz občanská společnost je v češtině automaticky hodnotově konotován a spíše než na právní kate-

2 OTTO URBAN, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha 2004, s. 31-50.

3 Srov. LUKÁŠ FASORA, PAVEL KLADIWA, *Obecní samospráva a lokální elity v českých zemích 1850-1918. Dílčí výsledky výzkumu v České republice*, in: *Občanské elity a obecní samospráva*, (edd.) Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř, Brno 2006, s. 11-40; MILAN HLAVAČKA, *Okresní samospráva jako představitelka venkovských elitních sborů a její vliv na formování české občanské společnosti v Čechách do první světové války*, in: *Občanské elity a obecní samospráva*, s. 174-188; TÝŽ, *Zlatý věk české samosprávy. Samospráva a její vliv na hospodářský, sociální a intelektuální rozvoj Čech 1862-1913*, Praha 2006, s. 7-10; PAVEL KLADIWA, *Stav bádání k problematice formování a vývoje občanské společnosti v 19. (18.) století*, Slezský sborník 100/2002, s. 124-143.

4 Srov. *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, díl 1, (ed.) JÜRGEN KOCKA, Göttingen 1995; *Von der ständischen zur bürgerlichen Gesellschaft*, (ed.) LOTHAR GALL, München 1993; *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, díl 1, (ed.) ERNST BRUCKMÜLLER, Wien 1990.

gorii odkazuje na jisté praktiky sociálního jednání. Německý výraz „bürgerliche Gesellschaft“ naproti tomu slouží právě jako označení určitého celospolečenského uspořádání, které se vyznačuje výraznou dominancí struktur a praktik vzniklých převážně v prostředí měšťanských společenských vrstev (Bürgertum), jejichž konkrétní vzorce chování ale nemusely nutně odpovídat pozitivně konotovanému českému výrazu občanská společnost. Tak například výrazné upřednostňování přístupu k volnému trhu je typickým fenoménem „měšťanské společnosti“ (bürgerliche Gesellschaft), ne však nezbytně společnosti občanské.⁵

Pomůžeme-li si mnohem jasnějším výrazivem například z francouzštiny, můžeme poněkud zjednodušeně říci, že výraz „bürgerlich“ v německém „bürgerliche Gesellschaft“ odpovídá přibližně francouzskému „bourgeois“, zatímco české souloví občanská společnost dnes odkazuje spíše na francouzský výraz „citoyenne“. Německý pojem „bürgerliche Gesellschaft“ tak odpovídá mnohem spíše právě českému výrazu „měšťanská“ či „buržoazní“ společnost, jakkoli může být především druhé z těchto adjektiv v současnosti hodnotově zatíženo.

Jak německé „bürgerliche Gesellschaft“, tak české „měšťanská společnost“ vystihují principiálně totožný jev, totiž společenské uspořádání spočívající na hodnotách, strukturách a vzorcích chování vzniklých ve specifickém měšťanském prostředí a nesených v 19. století převážně měšťanskými vrstvami, a to bez toho, že by tyto pojmy obsahovaly implicitní vyjádření kladně nebo záporně chápaných hodnot, jež s sebou český pojem občanská společnost nevyhnutelně nese. Koncept občanství kladoucí důraz na omezený okruh převážně politických práv, která mají být rovně rozdělena, byl přitom jen jednou z povýtce teoretických komponent takové „měšťanské společnosti“, která nebyla během 19. století nikdy plně převedena do praxe. Některé další normativní součásti občanské společnosti definované již v osvícenské tradici evropského myšlení, jako například „vzájemné soužití vyznačující se tolerancí pro kulturní, náboženské a etnické rozdíly, zároveň však ale bez příliš velké sociální nerovnosti“⁶ v hodnotovém systému „měšťanské společnosti“ 19. století potom takřka vůbec neexistovaly. V tomto smyslu může být používání pojmu občanská společnost pro popis určité formy celospolečenského uspořádání pro dějiny 19. století poněkud zavádějící.

5 Srov. L. FASORA, P. KLADIWA, *Obecní samospráva*, s. 11.

6 Cituji podle JÜRGEN KOCKA, *Zivilgesellschaft in historischer Perspektive*, in: *Zivilgesellschaft als Geschichte. Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, (edd.) Ralph Jessen, Sven Reichhardt, Ansgar Klein, Berlin 2004, s. 30.

Občanská společnost stojí již ex definitio v protikladu k nejrůznějším hodnotovým systémům, které obsahují buď exkluzivní, nebo přímo násilné kulturní praktiky.⁷ Občansko-společenské jednání tak jednoznačně vylučuje praktiky, které byly během 19. století sice charakteristické právě pro emancipující se měšťanské obyvatelstvo, které ale stály v jasném protikladu k normativnímu obsahu občanské společnosti, jako byl například evropsky typický vznik rasového diskurzu či jasné vyhraňování se vůči nižším sociálním vrstvám.⁸

Emancipace měšťanstva s sebou nesla v 19. století v celoevropském kontextu sice řadu znaků, o jejichž kompatibilitě s občanskou společností nelze pochybovat, na druhé straně se však vyznačovala také řadou fenoménů, které pod pojem občanská společnost zahrnout nelze. Vedle již zmíněného vytváření rasových diskurzů a výrazné sociální exkluze je možné zmínit například i otázku diskriminace na základě pohlaví apod. Rovněž tak i některé občansko-společenské praktiky, které bývají dávány do přímé souvislosti s emancipací měšťanstva, například vznik a kultivace bohatého spolkového života, nemusely být záležitostmi pouze měšťanského sociálního milieu.⁹

Pokud již vycházíme z klasického sociálně-historického dělení společnosti, můžeme konstatovat, že k prosazení občansko-společenských struktur a vzorců chování v Evropě přispěly vedle typicky městských vrstev i jiné sociální segmenty. Konkrétní, empirické studie ukazují, že za určitých podmínek to byla i evropská dělnická hnutí, která výrazně kultivovala některé občansko-společenské vzorce chování, a to někdy i více než střední městské vrstvy.¹⁰ Pro kontext střední a východní Evropy není možné zapomínat ani na části místní šlechty, která na sebe v některých aspektech přebírala pro západní Evropu převažující, i když ne dominantní úlohu středostavovského měšťanstva při prosazování občanské společnosti.¹¹

7 Srov. UTE FREVERT, *Die kasernierte Nation. Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*, München 2001, s. 9-18.

8 Srov. CHRISTIAN GEULEN, *Wahlverwandte. Rassendiskurs und Nationalismus im späten 19. Jahrhundert*, Hamburg 2004; MORITZ FÖLLMER, *Die Verteidigung der bürgerlichen Nation. Industrielle und hohe Beamte in Deutschland und Frankreich 1900-1930*, Göttingen 2002.

9 Srov. PAVEL KLADIWA, *Moravskostravské politické spolky a formování občanské společnosti na přelomu 19. a 20. století*, Slezský sborník 99/2001, s. 241-262.

10 ADINA LIESKE, *Bildung und öffentliche Partizipation. Sozialdemokratische Bildungsinitiativen in Leipzig und Pilsen vor 1914*, in: *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*, (ed.) Arndt Bauerkämper, Frankfurt am Main-New York 2003, s. 105-130; JAN KRÉN, *Dvě století střední Evropy*, Praha 2006, s. 257-259.

11 Srov. CHRISTOPH THIENEN-ADLERFLYCHT, *Feudale Konservative als Vorkämpfer einer postfeudalen civil society*, *Etudes Danubiennes* 19/2003, s. 9-30.

Obdobně jako ztotožňování občanské společnosti s jakýmkoli sociálním segmentem můžeme problematizovat rovněž vztah mezi vznikem občanské společnosti a jednotlivými evropskými národními hnutími, tedy vznik specifické „české“ nebo „německé“ občanské společnosti během 19. století. Vzorce chování a struktury, které by se daly označit jako občanská společnost, například rozmach určitého typu spolkového života, vzrůstající podpora sociální mobility nebo vznik kritické veřejnosti, byly sice přes výraznou vzájemnou podobnost převážně, i když ne vždy, vázány na jednotlivé národní společnosti. Přesto nelze říci, že by na nich ony národní společnosti participovaly jako celek.

V rámci českého i německého národního hnutí docházelo sice ke vzniku řady struktur a vzorců jednání, které lze označit jako pro občanskou společnost charakteristické, zároveň však s sebou tyto národně-emancipační procesy nesly i řadu znaků, které se s občanskou společností neslučují. Jako příklad může posloužit paradox nejrozličnějších iniciativ usilujících sice o podporu vzdělání, sociální mobility nebo participace v rámci jednoho etnika, zároveň ale to samé zřetelně a programově odpírající etniku druhému. Stejně tak je s občanskou společností těžko slučitelný i vznik a rozšíření ostře antisemitského diskurzu, který provázel nejen české národní hnutí, ale byl spojen s řadou národně-emancipačních hnutí po celé Evropě apod.¹²

Na vztah občanské společnosti a národních hnutí se tak dá plně přenést to, co bylo již výše naznačeno pro emancipační procesy měšťanských vrstev (Bürgertum). Stejně tak jako emancipace měšťanstva a s ním spojené prosazování nových společenských struktur i kulturních praktik neobsahovalo vždy komponenty občanské společnosti, nemusely je vždy nutně obsahovat ani fenomény spjaté s národními hnutími.

Český pojem občanská společnost tedy dnes mnohem více než termínu „bürgerliche Gesellschaft“ odpovídá jinému německému výrazu - „Zivilgesellschaft“. Oba dva pojmy, jak občanská společnost, tak „Zivilgesellschaft“, neoznačují jakoukoli vizi celospolečenského uspořádání, nýbrž vycházejí z chápání občanské společnosti jako aktivního angažmá za hranicemi vlastního zájmu. Občan je zde chápán v toquevillovském smyslu slova, tedy nejen jako individuum obdařené jistými právy a povinnostmi, které rovně sdílí s ostatními, nýbrž jako základní stavební kámen moderní společnosti, od kterého pochází veškerá společenská dynamika. Základním principem občansko-společenských vzorců chování je tak aktivní podíl na dění ve vlastním společenství, tedy v příslušné, co nejabstraktněji chápané „obci“.¹³ Jinými

12 Srov. BLANKA SOUKUPOVÁ, *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000.

13 KAREL HAVLÍČEK BOROVSÝ, *Co jest obec?*, in: *Český liberalismus. Texty a osobnosti*, (edd.) Milan Znoj, Jan Havránek, Martin Sekera, Praha 1995, s. 80-88.

slovy jsou zde občan a vzorce občanského jednání chápány jako základní zdroj sociálního kapitálu.¹⁴

Instrumentalizace pojmu občanská společnost tak v české historiografii často naráží právě na výše nastíněnou pojmovou nejednotnost, když je pod pojmem občanská společnost (*Zivilgesellschaft*) míněna společnost „měšťanská“ (*bürgerliche Gesellschaft*).¹⁵ Situace je někdy o to zmatenější, že v jiných odborných diskurzích je, na rozdíl od historiografie, pojem občanská společnost využíván prakticky bez výhrady jako ekvivalent německého „*Zivilgesellschaft*“, tedy jako pojem označující spíše určité způsoby jednání a chování než specifické celospolečenské uspořádání.¹⁶

Zaměříme-li pozornost na rozličné pokusy, jak takto chápanou občanskou společnost teoreticky uchopit, můžeme vysledovat zhruba tři základní definiční varianty, o které se může potenciální historizace konceptu opírat.¹⁷

První z nich, označovaná někdy jako „sektorová“, vychází z konstrukce, podle které je možné moderní společnost rozdělit do několika základních sektorů, a občanskou společnost pak umísťuje mezi státní moc, trh a soukromou sféru.¹⁸ Právě mezi těmito oblastmi, z nichž každá má odlišnou vnitřní logiku, se nejvíce daří projevům spontánní společenské sebeorganizace a mohou zde nejlépe působit nestátní iniciativy. Větší důraz na ohraničení občanské společnosti vůči státu a trhu než vůči soukromé sféře, který bývá v souvislosti s touto definiční variantou někdy spojován, vychází z faktu, že pokud existují ještě aktuální kontroverze o možném stýkání občanské společnosti s individuálním soukromím,¹⁹ v otázce jejího ohraničení od státní moci a trhu panuje de facto jasná shoda.²⁰ Jak logika státní moci

14 Srov. ROBERT PUTNAM, *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, *The Journal of Democracy* 6/1995, s. 65–78.

15 Srov. P. KLADIWA, *Stav bádání k problematice formování a vývoje občanské společnosti v 19. (18.) století*, s. 124–143.

16 Srov. *Impuls pro občanskou společnost: Eseje o třetím rozměru demokracie*, (ed.) VÁCLAV V. NEKVAPIL, Praha 2004.

17 K tomu srov. ARNDT BAUERKÄMPER, *Einleitung: Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure und ihr Handeln in historisch-sozialwissenschaftlicher Perspektive*, in: *Die Praxis der Zivilgesellschaft*, s. 9–30.

18 Typicky například při studiu nových sociálních hnutí – srov. ANSGAR KLEIN, *Der Diskurs der Zivilgesellschaft. Politische Hintergründe und demokratietheoretische Folgerungen*, Opladen 2001, s. 144–185; CHARLES TILLY, *Social Movements 1768–2004*, London 2004, s. 1–15.

19 GUNILLA BUDDÉ, *Das öffentliche des Privaten. Die Familie als zivilgesellschaftliche Kerninstitution*, in: *Die Praxis der Zivilgesellschaft*, s. 57–75.

20 JEAN L. COHEN, ANDREW ARATO, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge-London 1992, s. 75.

stojící na hierarchických strukturách příslušného aparátu, tak logika trhu, která spočívá v principech soutěže a směny, individuálně zaměřených rozhodnutí a individuálního zisku, nejsou s logikou občanské společnosti slučitelné. Vnitřní principy občanské společnosti jsou jen těžko kompatibilní s příliš velkými statusovými nebo socioekonomickými nerovnostmi, a občanská společnost tak potřebuje podle této definice pro svou existenci odstup jak od státu, tak od trhu.²¹

Druhá varianta možné definice občanské společnosti si místo rozličných společenských sektorů všímá různých praktik a cílů konkrétního lidského jednání. Tato varianta, často označovaná jako „interakční“, předpokládá jisté ideálně-typické vzorce jednání, které jsou specifické pro „občanskost“, a těmito vzorci poté poměřuje konkrétní jednání společenských aktérů. Vlastní obsahy takto pojímaného občansko-společenského jednání mohou být sice rozdílné, vždy se ale jasně vyhraňují vůči praktikám „necivilizovaným“, často spojovaným například s vojenským prostředím, a vždy obsahují některé základní aspekty, například nenásilnost, jednání spočívající na svobodné diskusi a vzájemnou spolupráci při hledání kompromisu.²²

Třetí možnost, jak občanskou společnost definovat, představuje kombinace obou výše zmíněných variant. Občanská společnost je pak prostorově situována mezi stát, trh a rodinu a vyznačuje se navíc kultivací určitých pozitivně konotovaných hodnot, jako je například vzájemná tolerance, nenásilné řešení konfliktů nebo vzájemné uznání jednotlivých aktérů.²³ Občanskou společnost tak na jedné straně definuje specifický typ sociálního jednání, který se liší od jiných vzorců jednání, například od směny na trhu, od praktik hierarchického vládnutí státních struktur nebo od soužití v rámci rodiny, na druhé straně pak její jasná pozice mezi institucemi státu, trhu a rodiny.

Občanská společnost a s ní spojované působení tak podle tohoto způsobu definice nemohou být připisovány jen určitým společenským sektorům, ale musí splňovat ještě jistá normativní kritéria. Vedle již výše zmíněných jde například

21 JEFFREY ALEXANDER, *Citizen and Enemy as Symbolic Classification. On the Polarizing Discourse of Civil Society*, in: *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, (ed.) Jeffrey Alexander, London 1998, s. 9-12; LOUIS HUNT, *Civil Society and the Idea of the Commercial Republic*, in: *The Revival of Civil Society. Global and Comparative Perspective*, (ed.) Michael G. Schecter, Houndsmills 1999, s. 28.

22 URS ALTERMAT, *Zivilgesellschaft und bürgerliche Welten*, Beiträge zur historischen Sozialkunde 4/1997, s. 130; A. KLEIN, *Der Diskurs*, s. 311-313.

23 HANS-JOACHIM LAUTH, *Zivilgesellschaft als Konzept und die Suche nach ihren Akteuren*, in: *Die Praxis der Zivilgesellschaft*, s. 38.

o modus komunikace, který i přes konflikt a konkurenci směřuje k vzájemnému porozumění a kompromisu, o podporu společenské aktivizace a o uznání plurality a vzájemných rozdílů. Rozmanitost zájmů jednotlivých segmentů občanské společnosti a z ní plynoucí názorová pluralita pak zpravidla brání tomu, aby se z občanské společnosti stal organismus ovládaný jedním principem či ideologií.²⁴

Ať už se opřeme o kteroukoli z výše zmíněných definic, je zřejmé, že občanskou společnost nelze identifikovat s nějakou sociální vrstvou, etnikem, pohlavím apod. Vždy jde o specifické sociální jednání odehrávající se v určitých areálech, nositelem tohoto jednání ale může být prakticky kdokoli. Historizace fenoménu občanské společnosti by tak měla opustit osvícenskou představu občanské společnosti jako modelu celospolečenského uspořádání a zaměřit svou pozornost na zcela konkrétní, dobově kontextualizované občansko-spoločenské struktury a sociální praktiky. Centrálním vodítkem při historizaci občanské společnosti tak již nemusí být představa občanské společnosti jako celospolečenského uspořádání jdoucího ruku v ruce s národním hnutím nebo určitou sociální vrstvou, nýbrž obrácení pozornosti k jednotlivým, konkrétním občansko-spoločenským institucím a vzorům chování.

Jelikož jednotlivé formy občanské společnosti zpravidla začínají překročením hranice individuálního zájmu a většinou ústí do nejrůznějších forem společenského sdružování, dostávají se do centra pozornosti podle všech tří definic na empirické úrovni často nejrůznější spolky, sdružení, kroužky nebo nadace včetně jejich konkrétních činností.²⁵

Konceptualizace takto definovaného pojmu však v historiografii rovněž naráží na řadu výtek spojených zejména s analytickou neostrotí občanské společnosti. Podle některých kritiků je tento pojem dnes již ze všech možných stran natolik zatížen, že se zcela ztrácí jeho analytický potenciál.²⁶ Velká přizpůsobivost pojmu různým diskurzům tak zabraňuje instrumentalizaci konceptu občanské společnosti

24 JOHN KEANE, *Democracy and Civil Society. On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy and the Problem of Controlling Social and Political Power*, London 1988, s. 6.

25 ROBERT D. PUTNAM, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000; HERFRIED MÜNKLER, KARSTEN FISCHER, *Einleitung: Rhetoriken des Gemeinwohls und Probleme des Gemeinsinns*, in: *Gemeinwohl und Gemeinsinn. Rhetoriken und Perspektiven sozial-moralischer Orientierung*, (edd.) Herfried Münkler, Karsten Fischer, Berlin 2002, s. 9-17; *Paradoxes of Civil Society. New Perspectives on Modern German and British History*, (ed.) FRANK TRENTMANN, New York-Oxford 2000.

26 MICHA BRUMLIK, *Was heißt „Zivile Gesellschaft“? Versuch, den Pudding an die Wand zu nageln*, *Blätter für deutsche und internationale Politik* 36/1991, s. 987-993.

pro historiografickou analýzu.²⁷ Rozdílné traktování pojmu například v liberálním, komunitaristickém nebo i konzervativním diskurzu jeho přesný obsah již podle kritiků natolik rozměnilo, že jeho jediné možné využití může spočívat už jen v rekonstrukci jeho dějin.²⁸

Domnělá proměnlivost pojmu tak vede některé autory až k absolutnímu odmítnutí konceptu jako celku, neboť „současný návrat tohoto pojmu na základě historické rekonstrukce se odehrává v tak zjevně blouznivých proudech, že pokud bychom se zeptali, co se použitím tohoto pojmu ztrácí, dostali bychom jednoduchou odpověď: skutečnost“.²⁹ I autoři stavějící se ke konceptu občanské společnosti mnohem smířlivěji přiznávají, že koncept může v současnosti budit dojem „pudinku, který se neustále pohybuje, když ho chcete přitlout na zed“.³⁰

Je pravdou, že časté používání pojmu občanská společnost v rozdílných kontextech s jinou obsahovou náplní jeho koncepční využití v historiografii poněkud ztížilo, v žádném případě ale neznemožnilo, možná právě naopak.³¹ Je to právě vytýkaná významová neostrost pojmu, která přímo volá po jeho důsledné historizaci. Ta pak musí v každém konkrétním případě vycházet ze silného důrazu na jednotlivé dobové kontexty.³²

Teprve historizace fenoménu občanské společnosti může postihnout její pestré změny, a to sice jak se zaměřením na její nositele a na její konkrétní obsahy, tak co se týká nepřátel občanské společnosti a jejich strategií, které za účelem potlačení občanské společnosti vyvíjeli.³³ Již při prvním letmém pohledu začíná být zřejmé,

27 Srov. VOLKER HEINS, *Ambivalenzen der Zivilgesellschaft*, Politische Vierteljahrsschrift 33/1992, s. 235-242; KRISHAN KUMAR, *Civil Society: an Inquiry into the Usefulness of an Historical Term*, British Journal of Sociology 44/1993, s. 375-395.

28 K instrumentalizaci pojmu v různých diskurzích srov. *Toward a Global Civil Society*, (ed.) MICHAEL WALZER, Oxford 1995; TÝŽ, *Politics and Passion: Toward a More Egalitarian Liberalism*, New Heaven 2004; RALPH DAHRENDORF, *After 1989: Morals, Revolution and Civil Society*, St. Martins 1997; GERTRUDE HIMMELFARB, *Second Thoughts on Civil Society*, in: *Community Works. The Revival of Civil Society in America*, (ed.) E. J. Dionne, Washington 1998, s. 117-122.

29 NIKLAS LUHMANN, *Politik der Gesellschaft*, Frankfurt am Main 2000, s. 12.

30 Srov. JOHN KEANE, *Civil Society: Old Images, New Visions*, Cambridge 1998, s. 12-31.

31 Srov. KLAUS VON BEYME, *Zivilgesellschaft-Karriere und Leistung eines Modebegriffs*, in: *Europäische Zivilgesellschaft*, s. 41-45; VOLKER HEINS, *Das andere der Zivilgesellschaft. Zur Archäologie eines Begriffs*, Bielefeld 2002.

32 JÜRGEN KOCKA, *Zivilgesellschaft als historisches Problem und Versprechen*, in: *Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Chancen, Geschichte*, (edd.) Manfred Hildemeier, Jürgen Kocka, Christoph Conrad, Frankfurt am Main-New York 2000, s. 27.

33 K. KUMAR, *Civil Society: An Inquiry*, s. 390.

že stejně jak se v čase proměňovaly obsahy pojmu občanská společnost, měnili se i její oponenti. Jako protiklad k občanské společnosti tak bývalo chápáno zpočátku barbarství, později absolutistický stát, společnost postavená na vojenských principech, moderní diktatura nebo v současnosti neoliberalní globální kapitalismus.³⁴ Historizace občanské společnosti kladoucí důraz na jednotlivé aktéry i jejich protivníky tak může zřetelně odhalit potenciály i limity občanské společnosti v rámci konkrétních historických kontextů.

Základní otázkou pro takovou historizaci je už samotná diskurzivně-historická analýza pojmu. Pro rekonstrukci obsahových náplní pojmu občanská společnost v jednotlivých dobových souvislostech je třeba vždy zařadit jeho používání do příslušného sémantického kontextu, a to nejen v rámci českého jazykového prostředí, ale i ve srovnávací perspektivě. Odpověď na základní otázku, co kdy a proč bylo přesně chápáno jako občanská společnost a jak tyto jednotlivé obsahové náplně pojmu korespondovaly nebo nekorespondovaly se stejným termínem v jiných evropských kontextech (civil society, société civile apod.), může otevřít cestu k novým variantám historiografické konceptualizace tohoto sousloví.

V úzké návaznosti na rekonstrukci jednotlivých obsahů pojmu by se i v českém prostředí měla historizace konceptu občanské společnosti zaměřit, v souladu s tím, co bylo naznačeno výše, na detailní zkoumání, jak a proč se během posledních zhruba dvou set let měnila náplň občansko-společenských vzorců chování a v jakých podmínkách mohly být tyto vzorce úspěšně rozvíjeny. Limity občanské společnosti je pak možné odhalit při zaměření pozornosti na to, kdo, kdy a proč bránil jejímu rozvíjení a jaké byly za účelem potlačení občanské společnosti vyvíjeny sociální i diskurzivní strategie. Do centra pozornosti se tak mohou dostat konkrétní politické a kulturní kontexty, které ovlivňovaly vznik a případný úspěch či neúspěch občanské společnosti za posledních zhruba dvě stě let.³⁵ Sociálně-historicky může být dále mimořádně zajímavá například otázka, z jakého prostředí se rekrutovali nositelé i oponenti občanské společnosti, jaké faktory působily na změnu jejich sociální skladby apod.

Tato mnohostranná konceptualizace pojmu občanská společnost jako předmětu intelektuálních dějin volně navazující asi nejvíc na metody „cambridgské

34 JAMES SCHMIDT, *Civility, Enlightenment and Society: Conceptual Confusions and Kantian Remedies*, *American Political Science Review* 95/1998, s. 419-427; SVEN REICHARDT, *Civil Society. A Concept for Comparative Historical Research*, in: *The Future of Civil Society in Central Europe. Making Central European Non-Profit Sector Work*, (edd.) Eckhard Priller, Anette Zimmer, Berlin 2003, s. 35-56.

35 Srov. A. BAUERKÄMPER, *Einleitung*, s. 20.

školy“, tedy snažíci se o rekonstrukci sociálního kontextu používáním daného konceptu, o zachycení změny nejen jeho obsahů, nýbrž i jeho nositelů a různých společenských funkcí,³⁶ přitom nemusí nutně znamenat opomíjení důležité utopicky-normativní komponenty občanské společnosti, a tím i jejího syntetického potenciálu. I tento relativistický přístup ke konceptu občanské společnosti zohledňující její bohaté historické proměny si může normativitu stále stavět do popředí svého zájmu.

Normativní hodnoty ovlivňující konkrétní jednání historických aktérů mohou být tematizovány právě z hlediska aktérů samotných, ať už těch, kteří se sami chápali jako nositelé občanské společnosti, nebo těch, kteří se proti ní stavěli. Definování normativního náboje občanské společnosti právě z hlediska jejích nositelů a odpůrců je tak relativistické jen v tom smyslu, že normy vlastní občanské společnosti chápe jako proměnlivé v prostoru i čase, jako závislé na konkrétních historických podmínkách, jejich základní normativní rozměr však zůstává pro konkrétní historické aktéry nedotčen.

Neopominutelnou roli při historizaci občanské společnosti hraje rovněž zkoumání jejího vztahu vůči státu. Analýzu jednotlivých variant tohoto jak pro stát, tak pro občanskou společnost zásadního vztahu často nahrazuje jen obecné konstatování, že stát a občanská společnost představují dvě rozdílné, navzájem oddělené jednotky, které vůči sobě někdy mohou stát i ve vyložené opozici. Přesně tak například argumentují neoliberalní teoretici, podle nichž základní podmínkou občanské společnosti je co možná nejslabší stát.³⁷

Viděno z historické perspektivy, jsou varianty vztahu mezi občanskou společností a státem mnohem pestřejší a rozmanitější a odvíjejí se vždy z aktuální společenské a politické situace.³⁸ V absolutistickém prostředí 18. a první poloviny 19. století působila občanská společnost jako prostor pro kultivaci reformních idejí, a šla tak ruku v ruce se vznikem kritické veřejnosti, v boji proti diktaturám 20. století hrála již vůči státu zcela jasně opoziční roli, v pluralitních demokratických systémech pak stojí občanská společnost zpravidla sice mimo stát, vzájemný vztah se však spíše vyznačuje důrazem na kooperaci a řada autorů zdůrazňuje právě potřebu silného

36 Srov. HELLMUTH ECKHARDT, CHRISTOPH VON EHRENSTEIN, *Intellectual History Made in Britain: Die Cambridge School und ihre Kritiker*, Geschichte und Gesellschaft 27/2001, s. 164-165.

37 Srov. LAWRENCE E. CAHOONE, *Civil Society. The Conservative Meaning of Liberal Politics*, Malden 2002, s. 205-234.

38 Srov. J. KOCKA, *Zivilgesellschaft als historisches Problem*, s. 17.

státu, který teprve umožňuje vznik silné občanské společnosti.³⁹ Ta se mu pak za to může odvděčit částečným převzetím nebo zdvojením některých jeho funkcí, což ve výsledku vede jak k posílení role občanské společnosti, tak i k lepšímu výkonu státní moci.⁴⁰

Přestože je evidentní, že většina občansko-spoločenských struktur byla v 19. a velké většině 20. století úzce vázána na národní prostředí, nejedná se o bezvýjimečné pravidlo. Současná transnacionalizace občanské společnosti má své jasné historické kořeny.⁴¹ Je proto legitimní se také ptát, kde ležely konkrétní impulzy pro občansko-spoločenské angažmá, které překračovalo rámec národní komunity nebo státu, a jak se transnacionalizace občanské společnosti vyvíjela v závislosti na měnícím se historickém kontextu, tedy co inspirovalo jednotlivé aktéry občanské společnosti k tomu, aby opustili rámec své národní příslušnosti a snažili se o nadnárodní kooperaci, stejně tak jako co motivovalo jejich protihráče k tomu, aby jim v tom bránili a jakými způsoby se o to pokoušeli. Podobné sondy mohou být přitom velmi přínosné nejen pro dobu masových národních hnutí. Zasazení fenoménu občanské společnosti do širokého transnacionálního kontextu tak může v mnoha ohledech rovněž přispět k relativizaci národního prostředí jako základní orientační jednotky pro historickou analýzu.⁴²

Žádná z těchto variant historizace občanské společnosti přitom, jak již bylo naznačeno výše, nerezignuje na syntetické možnosti, které v sobě tento koncept obsahuje. I nadále je potřebné jednotlivé potenciály, formy i struktury občanské společnosti zasazovat nejen do komparativního kontextu širšího evropského rámce, ale zaměřit se také na různé varianty transferu jednotlivých občansko-spoločenských kulturních praktik a struktur mezi jednotlivými evropskými regiony. V tomto smyslu může občanská společnost zůstat i nadále jedním ze základních referenčních bodů při studiu moderních dějin.

39 Srov. BOB EDWARDS, MICHAEL W. FOLEY, *Civil Society and Social Capital: A Primer*, in: Beyond Tocqueville. Civil Society and Social Capital Debate in Comparative Perspective, (edd.) Bob Edwards, Michael W. Foley, Mario Diani, London-Hanover 2001, s. 1-16.

40 WOLFGANG MERKEL, HANS JÜRGEN PUHLE, *Von der Diktatur zur Demokratie. Transformationen, Erfolgsbedingungen, Entwicklungspfade*, Opladen 1999, s. 166-174.

41 Srov. STEFAN-LUDWIG HOFFMANN, *Democracy and Associations: Towards a Transnational Perspective*, Journal for Modern History 75/2003, s. 269-299. K tomu srov. KAREN M. OFFEN, *European Feminism 1700-1950. A Political History*, Stanford 2000, s. 144-182.

42 Srov. MICHAEL WERNER, BENEDICTE ZIMMERMANN, *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der Histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*, Geschichte und Gesellschaft 28/2002, s. 607-636; MICHAEL WERNER, BENEDICTE ZIMMERMANN, *Beyond Comparison. Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity*, History and Theory 45/2006, s. 39-50.

Historiografická konceptualizace občanské společnosti reflektující zásadní změny, kterými daný koncept v posledních zhruba čtyřicet letech prošel, tak může v důsledku přispět i k většímu provázání historiografického diskurzu s jinými sociálně-vědnými disciplínami. Dějepisectví by se tak ještě více přiblížilo jedné ze svých hlavních společenských úloh, totiž k historizaci skutečně aktuálních společenských fenoménů, a tím i k obohacení intelektuální reflexe současnosti.⁴³

43 Tato studie vznikla v rámci grantového projektu GAČR, č. 404/06/0810.